

HELLER ÁGNES

AZ IDEGEN

Idegenként jövünk a világra. Társadalmi életre, beszédre vagyunk programozva, de nem egy bizonyos társadalomra, nem egy bizonyos nyelvre, nem egy bizonyos szokásrendszerre és kultúrára. Az egész világ, melybe a véletlen belevetett, ismeretlen és idegen számunkra. Meg kell tanulnunk velünk született képességeinket a körülvevő világ nyelvével, szokásaival, követelményeivel összeegyeztetni, meg kell tanulnunk a világot megérteni. Nehéz feladat, s sosem ér véget. Bizonyos határig mindig is idegenek maradunk, ezért is életszükségletünk a barátság, szerelem, szeretet.

A gyerek még megkérdezi: miért van ez így? Miért szabad ez, nem pedig az? Mi ennek az oka? Honnan jöttük, mik vagyunk, hová megyünk? De lassan a kérdésekre kapott válaszok maguktól értődőek lesznek. Így van, mert így van. Csak. Az egyes ember azonosul a világgal, a környezettel, melybe – véletlenül – beleszületett. Az ő világának szokásai a jók, az ő világának tudása az igaz, amit az ő világa helyesnek tart, az a helyes, egyedül az a helyes. Minden más tudás, szokás helytelen, hamis, rossz, gonosz. Ha a saját világom szokásaihoz, igazságaihoz tartom magamat, akkor elismernek, megdicsérnek, akkor jó vagyok, ha nem, akkor megszidnak, kiközösítenek, mert akkor rossz vagyok. Nehéz embernek lenni. Fontos biztonságban lenni.

Mások más tartanak igaznak, jónak, mások a szokásaik, más a hitük. Ők lesznek számunkra az idegenek. Félünk tőlük. Miért félünk tőlük? Mert ha más is lehet igaz, szép, jó, természetes, mint az, amit mi annak tartunk, akkor elveszítjük lábunk alól a talajt. Akkor már azt sem tudjuk, kik vagyunk.

**...tedd, amit
hagyományod diktál,
amíg a másik
szabadságát –
sem a mienket,
sem a tieid közül
senkiét – nem
korlátozod.**

Magunkkal azonosulunk, de mások nem azonosulnak velünk. Másként látnak bennünket, mint ahogy mi látjuk magunkat. Így van vele az egyes ember esetében is. Én is másnak látom magamat, mint mások engem látnak, s ők, a mások is másként látják magukat, mint mi őket.

Ez az antropológiai alapállás. Ebből az alapállásból vagy inkább gyökérből teljesen különböző kultúrák nőnek ki. Az a fő kérdés, hogy ki a „mi”, azaz hogy mitől tartozik egyvalaki „hozzánk”, s egy másik „hozzájuk”. Tehát az, amit manapság „identitásnak” neveznek.

Ha eltekintünk a dzsungelben hermetikusan elzárt törzsektől, egyetlen törzs, nemzetség, nép sem él elszigetelten. Mindenkinnek kapcsolata van az idegennel. Az idegenből lesz az ismerős. S anélkül is ismerőssé válik, hogy szokásrendszere megváltozna.

Mondjuk, „mi, fiúk” – „ti, lányok”. A fiú és a lány biológiailag különbözik egymástól. Ha van idegen, hát ők idegenek egymás számára. A több ezer éves történelemben (s legtöbb helyen mindmáig) más szokásokat kellett elsajátítania a fiúnak és a lánynak, más volt számukra illendő, a jó vagy rossz. A lányt (vagy asszonyt), aki megszegte a kötelező szabályokat, kiközösítették, megölték, mert elbizonytalanította a normák érvényességét, megfosztotta a világot, a nőket és a férfiakat „identitásuktól”, azaz a biztonságtól.

Ezek az idegenek (fiú és lány) azonban olyan idegenek, akiknek szükségük van egymásra mind biológiailag, mind szociálisan, mind személyesen is. Akik egymást, ahogy a Biblia szépen mondja, „megismerik”.

Törzsek kicserélik termékeiket. Szükségük van ehhez egy másik (idegen) törzsrre, ahogy annak is rájuk. S van valami közös a különbségben: árut cserélnek hasonló vagy azonos mércék alapján.

Törzsek, népek háborúskodnak. A háborúban szövetségesekre van szükségük. A szövetségeseik idegenek, akik ismerőssé válnak. Az ellenséggel békét kötnek, ellenségből szövetségessé, mi több, barátta lesznek. Az indogermán politeista vallások istenei hasonlóak, így az egyik nevét könnyen lehet a másikkal helyettesíteni. A hódító szokásai gyakran vonzóknak tűnnek. A hellenizmus korában Ázsia és Afrika számos népe épített amfiteátrumokat és fürdőket férfiak számára.

Az otthon, az, ami otthonos, tehát a szűkebb vagy tágabb világ, melybe beleszülettünk, megmarad ugyan az intimitás világának, de az idegenek egyre inkább ismerőssé válnak.

Mindenkinnek számos „identitása” van, s ezek köre a történelem – legalábbis az ismert történelem – folyamán egyre inkább szélesedik. Az alapvető társadalmi identitás például a kölcsönös függőségi viszonyok rendszerében elfoglalt hellyel való azonosulás. Törzsfőnök – szemben a törzs tagjaival, az úr – szemben a szolgálóival. A személyi függőségen alapuló azonosság a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely adta azonosulással bővül (főnemes, köznemes, polgár, jobbágy). Majd párhuzamosan vagy ezt követően egy néppel, nyelvvel, hellyel való azonosulás (toszán, kun, székely, sváb, bajor stb.) Megint párhuzamosan vagy ezt követően a világmagyarazattal, a vallással való azonosulás (pogány, keresztény, zsidó, protestáns, moszlim, hindu stb.). Később – legalábbis Európában – a nemzettel való azonosulás (francia, német, olasz, magyar stb.). S a felvilágosodásban megszületik az univerzális identitás is, az Ember.

Az egyetemes identitásnak látszólag kevés köze van az antropológiai alapálláshoz. Továbbra is egy konkrét világba születünk bele, továbbra is az anyanyelvet tanuljuk meg először, továbbra is környezetünk szokásait sajátítjuk el, s környezetünk hitvilágában osztozunk, s továbbra is szükségünk van egyes Másokra, míg ellenséges érzéseket táplálunk más Mások iránt.

Mégis van egy perdöntő különbség. A másokról, az idegenekről alkotott előzetes ítéletek előítéletekké válnak a szó pejoratív értelmében.

Mint ahogy ez az antropológiai „alapállásból” következik, nincs ember előítéletek nélkül, azaz nincs ember, aki ne ítélkezne olyan dolgokról, többek között olyan népekről, kultúrákról, melyekről nincs tapasztalata, s nincs birtokában ellenőrzött tudás sem. Mindannyian számtalan ítéletet kapunk készen környezetünktől, s ezt el is fogadjuk, amíg nincs okunk arra, hogy elutasítsuk. Ehhez még hozzátehetjük, hogy személyes tapasztalat sem változtat mindig az előzetes ítéleten, hiszen gyakran azt látjuk – még egy múzeumban is –, amit látni akarunk, vagy amit látni kelleme, s azt tapasztaljuk, aminek a tapasztalását elvártuk a tapasztalat előtt.

Ezek az átvett, nem ellenőrzött előzetes ítéletek lehetnek pozitívak és elítélők egyaránt. Ritkán szoktunk a pozitív előzetes ítéletekről mint előítéletekről beszélni, hacsak nem járnak együtt negatív előítéletekkel. Hogy melyek a negatív ellentétükkel együtt megszilárdult pozitív sztereotípiák, az – többek között – szokásrendszerek és ideológiák függvénye. Mint például „úriember”, „jó elvtárs”, „árja”, „a mi kutyánk kölyke”. Mondanom sem kell, hogy mindezek a sztereotípiák a „mi” kategóriájába tartoznak, míg ellentétük a „mások”, azaz a nem hozzánk tartozó, nem hozzánk való, az idegen, esetleg az ellenség.

Az előítéletek többnyire általánosítások, sztereotípiák, s az egyes emberekre is efféle általánosításokat alkalmazunk. Mondjuk, „a skót” zsigori, tehát ez a skót is zsigori. Mondjuk, „a szeretőt tartó asszonyok cédák”, tehát X egy céda. Az én gyerekkoromban sok kislányt figyelmeztettek arra, hogy ne játsszon utcagyerekekkel, bár máig sem tudom, hogy kik voltak azok az utcagyerekek. Felteszem, hogy nem voltak „úrigyerekek”.

Mikor beszélhetünk a másokról alkotott negatív sztereotípiák esetében előítéletről (megint a szó elutasító értelmében)? Ha megbélyegző, ha ellenérzésre vagy gyűlöletre motivál, ha rigid, azaz módosíthatatlan, ha minden tapasztalatnak, illetve ellenérvnek ellenáll. A legtipikusabb előítéletek faji, szexuális, nemzeti, vallási, társadalmi, kulturális előítéletek. Mindezeket az „idegennel” szemben táplálják; pontosabban szólva azzal, hogy megbélyegzik őket, válhatnak egyes embercsoportok, népek, vallások idegenné, s ezért – fiktíven – veszélyessé. Nem olyanok, mint mi, s ezzel elbizonytalanítják a mi identitásunkat. A homoszexuális férfit a heteroszexuális férfi ki akarja rekeszteni, a „buzit” gyűlöli, mert ő persze a „kemény tökű magyar fiú”, azaz ő helyesen él. A „sárga” és fekete „bőrű” ember sötét, veszélyes, primitív, barbár, nyakunkon a „sárga veszedelem” vagy az ázsiai menekülthorda, sokan vannak, félni kell tőlük. A cseléd kilopja a szemünket is, de hátunk mögött forradalomra készül, a zsidó más templomba jár, üzletel, italt árul, s ugyanakkor világalomra tör, a „pápista” a római tirannusnak engedelmeskedik, kedvéért elárulhatja a nemzetét. A legveszélyesebbek ezek és a hasonló előítéletek, ha olyanok ellen irányulnak, akik nem valahol a távoli világban vagy a történelmi múltban, hanem a megbélyegzők környezetében, a jelenben élnek, vagy felmerül a lehetősége annak, hogy ott éljenek. Tehát csak legyintünk egyet, ha azt halljuk, hogy az olaszok „macskaevők”, de cseppet sem legyinthetünk, ha az afgán menekülteket csepülik csak azért, mert más a bőrszínük, s mert, Isten ments, közénk akarnak települni.

Mikor antropológiai alapállásról beszéltem, feltételeztem, s joggal, hogy amennyiben mai szemmel visszatekintünk, mindig voltak előítéletek az idegennel szemben, többek között a mai értelemben is. Arisztotelész azt mondta, hogy a rabszolga beszélő szerszám. De felszabadított rabszolgák gyakran tanították uraik gyermekeit. A Biblia felszólít arra, hogy idegent ne sanyargassunk, mi több, arra is, hogy ne taroljuk le mezőink szélét, s hagyjunk az idegeneknek is, mivel mi is idegenek voltunk Egyiptom országában. De aki „idegen istenekben hisz”, az nem ismeri az igazságot (mert az egyetlen Isten az Igazság). Mégsem voltak ezek az ítéletek a mai

értelemben vett előítéletek. Csak akkor váltak azzá, amikor ellentétük vált értéké, tehát a felvilágosodástól kezdve, amikor megszületik az Ember értékfogalma, tehát az univerzalizálás. Amikor Kant azt mondhatja az erkölcsi törvényről, hogy „az emberiség bennünk”. Amikor Schiller megírja az Örömdát, melyben az egész emberiség átölelésére szólít fel, s ezt Beethoven meg is zenésíti.

Ettől kezdve hatalmas úr tátong az értékeszme között egyrészt s az antropológiai alapállás között másrészt. Ezt az ellentétet hivatott a modern világ így vagy amúgy áthidalni.

Mondhatják egyesek, nem kevés joggal, hogy az univerzalizmus egy kiméra vagy legalábbis a képmutatás csimborasszója. Talán sosem voltak az előítéletek, mindegyik előtt a rasszista és nacionalista előítéletek olyan hatásosak, sosem gyilkoltak meg annyi embert a nevükben, mint a 20. században. Mások azonban azt fogják ellenükre vetni, hogy éppen univerzális eszméink mércéjén mérve tűrhetetlen számunkra a népirtás, miközben a világirodalom genocídiummal kezdődik. Tróját elpusztítják, lakóit kardélre hányják, asszonyaikat megerőszakolják vagy eladják rabszolgának, s ezt költészetnek olvassuk, nem pedig borzalomnak. Nem is beszélve Karthágó sóval való behintéséről – akár igaz volt, akár nem, a rómaiak büszkélkedtek vele.

Mi változott meg az univerzalizmus hatására? Mindenekelőtt az, hogy az idegenre vonatkozó negatív ítéletek egyre inkább előítéleteknek minősülnek. Azaz már nem természetesek. Már nem mindenki fogadja el őket, már nem mindenki mondja, hogy ha így ítélkezünk, akkor helyesen gondolkozunk. Létezik alternatíva. Így például a népirtást nem erénynek, hanem bűnnek tarjuk, nem dicsekszünk vele, hanem igyekszünk eltitkolni. Vagy szemben régi hódítókkal – mint például Hódító Vilmos, aki büszkén nevezte magát hódítónak – manapság a hódítók tagadják, hogy hódítónának; ők felszabadítanak. (Kivétel ma az iszlámizmus mint totalitárius ideológia az Iszlám Állam esetében.) Képmutatás? Persze többnyire az. De a képmutatás, mint tudjuk, a bűn főhajtsa az erény előtt. Nemcsak az a kérdés, hogy mi történik, hanem hogy milyen látszatnak akarunk megfelelni.

A globalizálódás, továbbá a világszervezetek megalakulása még inkább élére állította a kérdést. Az Egyesült Nemzetekben a Föld minden népe képviselve van. Az idegen nem tekinthető idegennek többé azért, mert más. Amennyiben mind egyformán emberek vagyunk, nem lehetünk egymásnak idegenek, különösen nem ellenségek, hanem mind „mások” vagyunk. S nem lehetünk biztosak abban, hogy a mi szokásaink jobbak, mint a másokéi, a mi hitünk igazabb, mint a másoké. Ha így van, s ezt így is értékeljük, nem fogunk az idegenekre negatív sztereotípiákat ragasztani, inkább kíváncsiak leszünk a mienktől eltérő kultúrájukra, szokásaikra, életformájukra, vallásukra.

Az antropológiai alapállás erősebbnek bizonyult.

Mindenekelőtt: a kultúrák többségének az univerzalizmus semmit sem jelent, kivéve a tudományban és a technikában. Bár minden állam, illetve kormány szignálta az emberi jogok deklarációját, ennek csak liberális demokráciákban van vagy lehet gyakorlati következménye. Így hát, mikor az univerzalizmus és antropológiai alapállás feszültségéről beszélünk, mindenekelőtt – ha nem is kizárólagosan – liberális demokráciákra gondolunk. Totalitárius államok és általában a diktatúrák lényegéhez tartozik ugyanis bizonyos idegenekkel való rémisztés s velük kapcsolatban a negatív sztereotípiák, a nemzeti, faji, népi, szexuális negatív előítéletek felhasználása. Hiába hangoztatják az univerzális kultúra képviselői, hogy nincsenek zsigeri idegenek, hogy csak másság van, s a mások nem rosszabbak, csak mások, süket fülekre találnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanott és ugyanúgy, mint a korábbi időkben.

Ha a liberális demokráciákra vagy hasonló államberendezésekre korlátozzuk magunkat, akkor még egy újabb problémába ütközünk. Teljesen más a „mátság” megítélése, ha a „mások” közöttünk élnek, vagy közöttünk akarnak lakni, vagy ha ott él-

nek, ahol megszülettek. Az utóbbi esetben az univerzális eszmék örökösei „másságról” beszélnek, nem idegenekről. Inkább kíváncsiak az ő szokásaiktól eltérő szokásokra, életformákra, mint hogy elretentő példaként említenék. Ma már Kínának több kíváncsi látogatója van, mint bármikor, Fekete-Afrika divatba jött, ahogy a buddhizmus, a jóga vagy a Krisna-hit is. S a kiállítóterekben, koncerteken már nem nagyon van „mi”, illetve „ők”.

De teljesen más a helyzet, ha a „más” közöttünk él. Akkor nem szűnik meg idegen lenni, avagy „másból” idegenné válik. Az ősi elvárás, hogy „otthon” mindenki ugyanúgy éljen, ugyanazt tartsa jónak, ugyanúgy viselkedjen, fellazult ugyan, de el nem tűnt.

A nemzetállamokban (azaz lényegében a mai Európában) ezek az ősi elvárások jóval erősebbek, mint az Újvilágban. A mai Európáról beszélek, mivel a tegnapi Európa nem állt nemzetállamokból, különböző népek éltek egy birodalom, illetve államiság keretein belül, s nem beszéltek okvetlenül egy nyelvet. De minthogy Európában a nemzetállamiság alig később jelent meg, mint az univerzalitás eszméje, az összeegyeztethetőség nehézségei itt a legnyilvánvalóbbak. Hogy csak a legkézenfekvőbb példát említsen: a modern antiszemizmus (ami nem azonos a korábbi keresztény antijudaizmussal) a zsidók politikai emancipációjával egyidejűleg keletkezett, erősödött, és az európai zsidóság kipusztításával végződött. A két nagy háborút a nemzetállamok kezdeményezték, s a nemzetállamok áldozata lett mintegy hatvanmillió európai ember. Európa egy következtetést le is vont mindebből: az európai demokráciák nem fogják egymás nemzetét idegenként, ellenségként megbélyegezni, s így nem is fognak egymás ellen háborút viselni. Lassan-lassan megszűnünk idegenek lenni egymás számára. Már nem kapjuk fel a fejünket, ha valaki nem a mi anyanyelvünkön beszél, s nemcsak hogy megbarátkozunk más népek főztjével, hanem még kultiváljuk is azt. Azaz a másik európai megszűnik az idegen szerepét betölteni. Már nem idegen a németnek a francia, s újra nem idegen a magyarnak a szlovák. Az idegen szerepét Európában az ázsiai és afrikai bevándorlók vették át. Tőlük féltik az európaiak otthonukat, otthonosságukat, vallásaikat, szokásaikat, életformájukat.

Hadd térjek vissza a kezdetekhez: mindannyian idegenként jöttünk a világra, abba az egyedi világba, melybe véletlenül beleszülettünk. De hadd menjek egy lépéssel tovább. Minden nép véletlenül lakik ott, ahol lakik. Minden nép valahonnan máshonnan költözött oda, ahol lakik. Minden nép számos különböző nép génjeit hordozza. Egy nép éppen úgy idővel „kialakul”, ahogy egy ember idővel „kialakul”. Szokásai változnak, vallása változik, életformája módosul. Identitását történeteik képviselik, azaz kulturális emlékezete. De a nép, illetve a nemzet kulturális emlékezete (a vallásokéval szemben) is változó, s ezzel identitása is az.

Tehát miért idegen a bevándorló? Vagy a menekült? Mitől idegen?

Három tényezőt sorolhatnék fel.

Az egyiket nem vallják be, mert ezt nem illik bevallani: rasszizmus. Európa legalább két évszázadon át a „fehér ember” otthonának vallotta önmagát szemben a gyarmatok „színes” lakosságával. Európa mintegy két évszázadig a fehér ember felsőbbrendűségének mítoszában élt. (Az árja a „fehér ember” radikalizált változata.) A bevándorlók pedig többnyire „színesek”, tehát nem európaiak, idegenek.

A másodikat bevallják és vallják. Európa a „keresztény Európa”. Aki nem keresztény Európában, az idegen, Európa-idegen. A zsidó és a muszlim nem való Európába. Mivel mára kevés zsidó maradt Európában, ez most már a muszlimokra vonatkozik.

A harmadikra még nagyobb súlyt helyeznek. Európa „progresszív”. A modern világ Európában született. Igaz, ami a tudományt és a technikát illeti, ma az egész világ modern, de nem életformájában az. A „progresszívnek” Európában más értelme (is) van. Az emberek közötti viszonyok alakulására is vonatkozik, s mindenkéfelett a szabadságra, annak formáira. Az európai ember szabadságpárti, „egyenlőségpárti”, legalábbis elvben. Az idegen nem az.

Azoknak, akik ezt bizonygatják, gyorsan el kell felejteniük a 20. század Európáját, az itt született totális államokat, az Európa népei által támogatott diktatúrákat, a rasszizmust, nacionalizmust és sovinizmust Európa 19. és 20. századi történelmében. Ugyanakkor hivatkozhatnak valós eredményekre is. Először szilárdulnak meg ekkor Európa történetében a liberális demokráciák, először értékelik és gyakorolják a szabadságjogokat a honpolgárok, s először próbálják jogilag és gyakorlatilag korrigálni a nők évezredes elnyomásának hagyományát. Először veszik komolyan a gyermekek jogait is.

Nem lehet pontosan tudni, hogy a három tényező közül (fehér ember, keresztény, demokratikus polgár) melyik milyen arányban járul hozzá a bevándorlókkal szembeni ellenérzéshez, gyanakváshoz, elutasításhoz. Hogy amikor az európai értékek védelméről beszélnek, vajon melyikre gondolnak. Továbbá hogy Európa népei miért nem képesek reprodukálni népességüket. Hogyan lehetséges, hogy pillanatnyilag összesen két demokrácia van a világon, mely természetes szaporulattal reprodukálja magát, mi több, növeli lakosainak számát. Egyik sincs Európában.

Európának tehát szüksége van az idegenekre. Ha meg is maradnak idegeneknek, a probléma mélyülni fog, ha idegenből „másokká” lesznek, akkor megszűnik létezni mint probléma.

Eddigi tapasztalatok szerint az európai nemzetállamok nehezen vagy sehogy sem tudják a „idegeneket” integrálni. Asszimilációt követelnek tőlük, tehát azt, hogy a befogadó ország nyelvét beszéljék, csak annak a kultúráját gyakorolják, szokásait szőröstül-bőröstül átvegyék, másságukat eltüntessék. Azaz hogy láthatatlanná váljanak, beolvadjanak. Vagy tűnjenek el. Azonban az „idegenek” sem idegenek maguk között, nekik azok idegenek, akiknek körében kénytelenek élni, azok fenyegetik őket hagyományaikban, szokásaikban. Az asszimiláció nem lehet teljesen sikeres, mindig követi a disszimiláció.

Európával szemben az Újvilág (mivel nem nemzetállamok alkotják) igen jól tud integrálni, s cseppet sem követel asszimilációt. Nemrég hárommillió illegális emigránszt legalizáltak az Egyesült Államokban. Ezek a most már legális bevándorlók amerikai zászlót lobogtatva tüntettek boldogan számtalan város utcáin. Ők amerikai hazafiak. Míg sajnos számtalan franciául beszélő, francia állampolgárságú bevándorló gyűlöli Franciaországot.

A múltat nem lehet negligálni, mert az emberek zsigereiben él. Az európai nemzetállamok azért nem tudnak sikeresen integrálni, mert lakosaikban él az elkülönülés, gyanakvás, elutasítás két évszázados szelleme. Szellemeket nem lehet furkósbottal kiűzni, de lassan elaltatni: talán. Egyelőre az óra mutatója mintha visszafelé haladna. Európa félti önmagát az idegenektől. Ha még sokáig félti önmagát, el fogja vesejteni önmagát. Mit mondhatunk a magát kereszténynek valló Európáról, ha az hátat fordít a menekülteknek, nem hagy mezeje szélén termést az idegennek, nem fogadja be az üldözött vándort, aki talán nem más, mint Isten angyala? Mit mondjunk a szabadságszerető európaiakról, akik már az iskolában tudták, hogy minden ember egyenlően szabadnak született, de magukat többre tartják mindenki másnál? S mit tartunk a kulturált európaiakról, akik ügyesen felmondják Hamlet szavait, hogy a másikkal nem a másik érdemei szerint, hanem saját méltóságunk szerint kell bánunk, amikor méltóságukon alul bánnak vele?

Nem kell az idegent szeretni, nem is kell – ha nem tudjuk – megérteni. De saját méltóságunk követeli, hogy szabadon született emberként tiszteljük másságukat. Szabadságszeretetünk pedig azt követeli, hogy így szólítsuk meg őket: „tedd, amit hagyományod diktál, amíg a másik szabadságát – sem a mienket, sem a tieid közül senkiét – nem korlátozod.”

Ez a mondat a legjobb értelemben vett európai mondat.